

**XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA KARVONSAROYLARNING
AHAMIYATI: IJOBIIY VA SALBIY TOMONLARI**

N.B.Toshpo‘latov,

*Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
“Ijtimoiy fanlar” kafedrasida o‘qituvchisi
nurbektoshpolatov9530@gmail.com*

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda, xususan Buxoro amirligi, Xiva xonligi va Turkiston hududida faoliyat yuritgan karvonsaroylarning tarixiy-iqtisodiy ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda karvonsaroylarning savdo aloqalari, tranzit tizimi, ichki bozor, axborot almashinuvi va shahar iqtisodiyotidagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, ularning ijobiy jihatlari bilan bir qatorda, sanitariya, xavfsizlik, bojxona nazorati, noqonuniy savdo va ijtimoiy muammolar bilan bog‘liq salbiy tomonlari ham ilmiy asosda ochib beriladi. Maqolada karvonsaroylar Markaziy Osiyo iqtisodiy integratsiyasining muhim instituti sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: karvonsaroy, Markaziy Osiyo, Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Turkiston, savdo yo‘llari, tranzit savdo, ichki bozor, bojxona, iqtisodiy integratsiya.

Аннотация. В данной статье анализируется историко-экономическое значение караван-сараев в конце XIX – начале XX века в Центральной Азии, в частности на территории Бухарского эмирата, Хивинского ханства и Туркестана. В исследовании освещается роль караван-сараев в торговых связях, транзитной системе, внутреннем рынке, обмене информацией и городской экономике. Наряду с положительными аспектами их деятельности, научно раскрываются и отрицательные стороны, связанные с санитарным состоянием, безопасностью, таможенным контролем, нелегальной торговлей и социальными проблемами. В статье караван-сарай оцениваются как важный институт экономической интеграции Центральной Азии.

Ключевые слова: караван-сарай, Центральная Азия, Бухарский эмират, Хивинское ханство, Туркестан, торговые пути, транзитная торговля, внутренний рынок, таможня, экономическая интеграция.

Abstract. This article analyzes the historical and economic significance of caravanserais in Central Asia in the late nineteenth and early twentieth centuries, particularly in the Bukhara Emirate, the Khiva Khanate, and Turkestan. The study highlights the role of caravanserais in trade relations, transit systems, domestic markets, information exchange, and urban economic life. Alongside their positive contributions, the article also examines their negative aspects related to sanitation, security, customs control, illegal trade, and social problems. The article evaluates caravanserais as an important institution of economic integration in Central Asia.

Keywords: caravanserai, Central Asia, Bukhara Emirate, Khiva Khanate, Turkestan, trade routes, transit trade, domestic market, customs, economic integration.

Markaziy Osiyo qadimdan Sharq va G‘arbni bog‘lovchi savdo yo‘llari kesishgan hudud sifatida shakllangan bo‘lib, bu mintaqada iqtisodiy hayotning rivojlanishida karvon savdosi muhim o‘rin tutgan. Ayniqsa, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida savdo harakatining nisbatan faollashuvi, ichki bozorlarning kengayishi va hududlararo iqtisodiy aloqalarning kuchayishi karvonsaroylarning amaliy ahamiyatini yanada oshirgan. Karvonsaroylar bu davrda oddiy tunash joyi emas, balki savdo, logistika, nazorat, axborot va ijtimoiy muloqot markazi sifatida ham faoliyat yuritgan [1].

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, karvonsaroylar faoliyatini o‘rganish orqali nafaqat tarixiy savdo infratuzilmasi, balki shahar iqtisodiyoti, kundalik hayot, ichki bozor mexanizmi va iqtisodiy integratsiya jarayonlarini ham chuqurroq tushunish mumkin. Ayniqsa, Buxoro, Samarqand, Qarshi, Chorjo‘y, Kogon, Xiva, Urganch, Toshkent va Qo‘qon kabi savdo markazlarida karvonsaroylar bozor tizimining ajralmas qismi bo‘lib xizmat qilgan. Ular bozorlar, timlar, ustaxonalar va omborlar bilan birgalikda iqtisodiy faoliyatning markaziy infratuzilmasini shakllantirgan [2]. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida karvonsaroylarning **eng muhim ijobiy jihati** savdo aloqalarining uzluksizligini ta‘minlaganidir. Uzoq masofadan kelgan savdogarlar, karvon boshliqlari, yuk tashuvchilar va vositachilar uchun karvonsaroylar tunash, tovarni saqlash, yukni tushirish va qayta ortish, narx bo‘yicha kelishuvlar tuzish, shuningdek, mahalliy bozor bilan bog‘lanish imkonini yaratgan. Bu jihatdan karvonsaroylar savdo jarayonining “oralik iqtisodiy platformasi” vazifasini bajargan. Ayniqsa, cho‘l va yarim cho‘l hududlari orqali o‘tuvchi yo‘nalishlarda ular karvonlarning xavfsiz va rejalashtirilgan harakatini ta‘minlovchi tayanch nuqtalar bo‘lgan [3]. Karvonsaroylarning yana bir muhim ijobiy tomoni ularning **tranzit savdodagi roli** bilan belgilanadi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda tashqi savdo oqimlari sezilarli darajada o‘zgargan bo‘lsa-da, karvon savdosi hali ham ichki va hududlararo almashinuvda faol saqlanib qolgan. Rossiya imperiyasi bilan savdo aloqalarining kuchayishi, Eron va Afg‘oniston bilan mavjud iqtisodiy munosabatlar, shuningdek, mahalliy bozorlar o‘rtasidagi almashinuv karvonsaroylar orqali boshqarilgan logistika tizimiga tayangan. Shu sababli karvonsaroylar nafaqat iqtisodiy, balki geoiqtisodiy ahamiyatga ham ega bo‘lgan [4]. Karvonsaroylar **shahar iqtisodiyotini jonlantirishda** ham katta rol o‘ynagan.

Bundan tashqari, karvonsaroylar **hunarmandchilik va mayda ishlab chiqarish mahsulotlarining aylanishi** uchun ham qulay bozor maydonini yaratgan. U yerda ipak, paxta matolari, gilam, charm, metall buyumlar, qog‘oz, oziq-ovqat va boshqa kundalik mahsulotlar ayirboshlangan. Shu tariqa karvonsaroylar ichki bozorning moddiy bazasini mustahkamlab, turli hududlarda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning boshqa markazlarga yetib borishiga imkon bergan. Bu holat mintaqa iqtisodiyotining o‘zaro bog‘liqligini kuchaytirgan. Karvonsaroylarning **ijtimoiy va axborot almashinuvidagi ahamiyati** ham alohida e‘tiborga loyiq. Turli hududlardan kelgan savdogarlar va yo‘lovchilar bir joyga to‘planishi natijasida u yerda nafaqat tovar, balki yangilik, siyosiy ma‘lumot, narx-navolar, bojxona tartiblari, yo‘l xavfsizligi va hosil holati haqidagi axborotlar ham almashilgan. Bu jihatdan karvonsaroylar o‘z davrining norasmiy “axborot markazi” vazifasini bajargan. Ular orqali savdogarlar bozordagi holatni oldindan bilib, o‘z iqtisodiy qarorlarini nisbatan puxta shakllantirganlar [5]. Karvonsaroylarning **madaniy**

ahamiyati ham inkor etib bo‘lmaydi. Ular turli etnik, til va hudud vakillarini bir makonda jamlagan. Natijada urf-odatlar, savdo odobi, kundalik turmush ko‘nikmalari, kiyim-kechak unsurlari va muomala madaniyati bir hududdan boshqasiga o‘tgan. Shu sababli karvonsaroylar iqtisodiy markaz bo‘lish bilan birga, madaniy kontakt zonasi sifatida ham faoliyat ko‘rsatgan. Biroq karvonsaroylar faoliyatining **salbiy tomonlari** ham mavjud edi. Eng avvalo, ko‘plab karvonsaroylarda sanitariya va gigiyena masalalari yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmagan. Bir hududda odamlar, yuklar, oziq-ovqat va hayvonlarning birga joylashishi ifloslik, yoqimsiz hid, kasalliklar tarqalishi va yashash sharoitining og‘irlashishiga sabab bo‘lgan. Ayniqsa, yoz faslida suv ta‘minoti va tozalik bilan bog‘liq muammolar karvonsaroylar faoliyatining jiddiy kamchiliklaridan biri sifatida namoyon bo‘lgan. Karvonsaroylarning yana bir salbiy jihati **xavfsizlik muammolari** bilan bog‘liq edi. Garchi ko‘pchiligi mustahkam darvoza va ichki hovli tizimi asosida qurilgan bo‘lsa-da, gavjum joylarda o‘g‘rilik, yukning yo‘qolishi, bahsli savdo operatsiyalari va yashirin ayirboshlash holatlari uchrab turgan. Ayrim hollarda vositachilar va dallollar savdogarlar orasidagi axborot notengligidan foydalanib, narxni sun‘iy ravishda oshirish yoki tushirishga uringanlar. Bu esa karvonsaroylarni ba‘zan iqtisodiy manfaatlar to‘qnashuvi kuchli bo‘lgan muhitga aylantirgan [6]. Shuningdek, karvonsaroylar ayrim hollarda **bojxona va soliq nazoratidan chetlab o‘tish** uchun ham qulay maskan vazifasini bajargan. Ba‘zi savdogarlar tovarni vaqtincha yashirish, qiymatini past ko‘rsatish, ayrim mahsulotlarni noqonuniy ravishda ayirboshlash yoki boj to‘lashdan qochishga uringanlar. Bunday holatlar davlat nazoratining zaiflashishiga, xazina daromadlarining kamayishiga va halol savdo subyektlari uchun noteng raqobat muhitining shakllanishiga olib kelgan. Rossiya imperiyasi ta‘sirining kuchayishi bilan savdo oqimlari qisman qayta yo‘naltirildi, yangi logistika markazlari paydo bo‘ldi va an‘anaviy karvon savdosi avvalgi markaziy mavqeiini sekin-asta yo‘qota boshladi. Biroq shunga qaramay, karvonsaroylar XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi iqtisodiy hayotni tushunishda muhim tarixiy institut sifatida o‘z ahamiyatini saqlab qoladi [7].

Xulosa qilib aytganda, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida karvonsaroylar Markaziy Osiyo iqtisodiy va ijtimoiy hayotining tayanch bo‘g‘inlaridan biri bo‘lgan. Ular savdo aloqalari, tranzit tizimi, bozor infratuzilmasi, axborot almashinuvi va shahar iqtisodiyotining rivojlanishiga sezilarli hissa qo‘shgan. Shu bilan birga, sanitariya, xavfsizlik, noqonuniy savdo, bojxona nazoratining zaiflashuvi va ijtimoiy ziddiyatlar bilan bog‘liq kamchiliklar ham ularning faoliyatiga xos bo‘lgan. Demak, karvonsaroylar tarixiy taraqqiyotda biryoqlama emas, balki **murakkab va ikki qirrali iqtisodiy institut** sifatida baholanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Becker, Seymour. *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1968. 12–18-bet.
2. Bregel, Yuri. “The new Uzbek states: Bukhara, Khiva and Khoqand: c. 1750–1886”. In: *The Cambridge History of Inner Asia*. Cambridge University Press, 2010. 394–399-bet.
3. Soucek, Svat. *A History of Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 212–216-bet.
4. Morrison, Alexander. *The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 287–294-bet.
5. Levi, Scott C. *The Rise and Fall of Khoqand, 1709–1876: Central Asia in the Global Age*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2017. 88–94-bet.
6. Arzyutov, Dmitry. “A Passage to India: Rhetoric and Diplomacy between Muscovy and Central Asia in the Seventeenth Century”. *Itinerario*, 2020. 55–61-bet.
7. Morrison, Alexander. *The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 301–306-bet.
8. Rôzimurodov Siroj Madatovich.: Siroj, RO‘ZIMURODOV. "YOSHLARDA SOG‘LOM TURMUSH TARZI RIVOJLANISHIDA MILLIY VA DUNYOVIY QADRIYATLARNI UYG‘UNLASHTIRISHNING IJTIMOY-FALSAFIY TAHLIL." «АСТА NUUZ» 1.1.10. 1 (2024): 184-186.
9. Rôzimurodov Siroj Madatovich.: 8. Рuzимуродов С., Артиков Ш. АНАХАРСИС-ВЕЛИКИЙ ФИЛОСОФ ИЗ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ //Иновации в технологиях и образовании. – 2016. – С. 340-342.
10. Rôzimurodov Siroj Madatovich.: Ro‘zimurodov S. M. OILADA YANGICHA IQTISODIY TAFAKKUR MADANIYATI TRANSFORMASIYA: MUAMMO VA YECHIM.(O‘ZBEKISTON MISOLIDA) //ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ, ФАН ВА ИННОВАЦИЯЛАР ВАЗИРЛИГИ ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ТАХРИРИЯТ ҲАЙЪАТИ: Бош муҳаррир. – С. 88.